

Marta Chyb-Winnicka

Uniwersytet Opolski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8595-2603>

e-mail: marta.chyb@uni.opole.pl

O uczniowskiej umiejętności reagowania na wypowiedzi. Próba rozpoznania problemu

**On a student skill of responding to spoken messages.
An attempt at diagnosing the problem**

Abstrakt

Celem niniejszego artykułu jest próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu uczniowie szkół podstawowych opanowali umiejętność reagowania na wypowiedzi, czyli sprawność świadcząca o aktywnym i efektywnym słuchaniu, niezbędną w życiu prywatnym i zawodowym. By uzyskać odpowiedź na postawione pytanie, autorka przeprowadziła badania empiryczne wśród dwóch grup badawczych: 190 czwartoklasistów i 159 ósmoklasistów uczęszczających do ośmiu opolskich szkół podstawowych. Narzędziem badawczym był test słuchania w języku polskim jako ojczystym: fragment wywiadu i dwa zadania testowe. Z przeprowadzonych badań wynika, że umiejętność reagowania na komunikaty mówione jest opanowana przez badanych na niskim poziomie. Uzyskane wyniki upoważniły autorkę do sformułowania wniosku, że współczesna szkoła nie przygotowuje uczniów do aktywnego i efektywnego słuchania w naturalnych warunkach komunikacyjnych.

Słowa kluczowe: aktywne słuchanie, reagowanie, wypowiedź, język polski jako ojczysty, szkoła podstawowa

Abstract

This article attempts to determine to what extent primary school students have mastered the skill of responding to spoken messages, i.e. a competence allowing them to listen actively and effectively, which is necessary in private and professional life. To achieve the research aim, the author carried out empirical research among two groups: 190 fourth and 159 eighth graders who attend eight primary schools in Opole. The research tool was a listening test in Polish as a native language: a part of an interview and two test tasks. The conducted research shows that the participants have developed the ability to respond to spoken messages at a low level. The results prompted the author to conclude that the

present-day schooling does not prepare students to listen actively and effectively in natural communication circumstances.

Keywords: active listening, responding, spoken messages, Polish as a native language, primary school

Wprowadzenie

Aktywne i efektywne słuchanie, zarówno w życiu prywatnym, jak i zawodowym, jest bardzo pożądaną umiejętnością. Świadczy o całkowitym zaangażowaniu w komunikację z drugim człowiekiem, poświęceniu mu czasu i próbie zrozumienia jego sposobu myślenia. Jak twierdzą Matthew McKay, Martha Davis, Patrick Fanning:

Słuchanie to zaangażowanie i komplement. Słuchając, angażujemy swoją uwagę, aby zrozumieć, jak czuje się nasz rozmówca, w jaki sposób postrzega swój świat. Oznacza to wyzbycie się swoich uprzedzeń i przekonań, niepokojów i interesów, aby patrzeć oczyma drugiej osoby. Jest to próba postrzegania rzeczy z jej perspektywy. Słuchanie to komplement, ponieważ niesie w sobie następującą informację: „Interesuję się tym, co dzieje się w twoim życiu – ty i twoje doświadczenia są dla mnie ważne” (McKay, Davis, Fanning 2005: 13–14).

Według Judi Brownell o aktywnym i efektywnym słuchaniu świadczy przede wszystkim umiejętność reagowania na usłyszaną wypowiedź:

Dowodem dobrego słuchania jest właściwa reakcja. Rozmówcy w znacznej mierze oceniają skuteczność Twojego słuchania na podstawie tego, co odpowiesz albo co zrobisz w odpowiedzi na ich komunikat. Komunikacja jest dynamicznym, zwrotnym procesem. Gdy słuchasz, odpowiedzialność za właściwą wymianę znaczeń spada także na ciebie. W istocie, należałoby zdać sobie sprawę, że jako słuchacze bierzemy na siebie 51 procent tej powinności (Brownell 2009: 225).

Podobnego zdania jest Kathryn Robertson, która uważa, że aktywne słuchanie wymaga od słuchacza spełnienia trzech warunków¹, a mianowicie:

- świadomego korzystania z mowy ciała, tj. postawy, gestów, właściwych ruchów ciała, ekspresji twarzy, wzrokowego kontaktu, które mają na celu ukazanie zaangażowania słuchacza w percepcję wypowiedzi;
- stworzenia mówcy sprzyjających warunków do przekazania swojego komunikatu, tj. korzystanie z tzw. otwieraczy rozmowy, minimalne używanie werbalnych zachęceń, nieczęstych i wyważonych pytań, a także uważne milczenie;
- nadawania komunikatu zwrotnego, tj. parafrazowanie (sprawdzanie, czy dobrze zrozumiało się nadawcę), odzwierciedlanie uczuć nadawcy i usły-

¹ Tłumaczenie własne.

szanej treści, podsumowanie głównych wątków wypowiedzi (Robertson 2005: 1054).

Jeśli słuchacz będzie przestrzegał tych zasad, to stworzy mówcy warunki sprzyjające do nadania wypowiedzi, sam będzie zaangażowany w jej percepcję, a co za tym idzie – będzie w stanie aktywnie i efektywnie zareagować na słowa nadawcy. Głównym celem aktywnego słuchania jest zatem całkowite zrozumienie mówcy (zgodne z jego intencją) i precyzyjne odzwierciedlenie własnego zainteresowania komunikatem nadawcy² (McNaughton i in. 2008: 224), właśnie za pośrednictwem stosownej reakcji na usłyszaną wypowiedź³.

Nadawane komunikaty zwrotne mogą mieć na celu m.in. podtrzymanie rozmowy, udzielenie wsparcia drugiej osobie bądź umożliwienie jej swobodnego przekazywania myśli, a także wyrażenie własnego stosunku do usłyszaných treści. Reagowanie na usłyszaną wypowiedź jest więc sygnałem dla mówcy, że jego wypowiedź została usłyszana, rozumiana, a co za tym idzie – odbiorca w pełni zaangażował się w proces słuchania, był otwarty na to, co mówił nadawca, słuchał go z empatią i szacunkiem.

W literaturze anglojęzycznej wymienia się następujące typy reakcji na usłyszane wypowiedzi:

- parafrazowanie – powtarzanie swoimi słowami tego, co ktoś powiedział;
- stawianie pytań – ich celem jest poznanie m.in. myśli, uczuć i potrzeb innych ludzi, zachęcenie do rozwinięcia wypowiedzi, do poszukiwania odpowiedzi, gromadzenie faktów i szczegółów, precyzowanie usłyszanych treści do uzyskania pełniejszego obrazu;
- wyrażanie empatii – okazywanie mówcy, że odbiorca identyfikuje się z nim, informowanie nadawcy o solidaryzacji z nim (zgoda, oferta pomocy, pochwała, dodawanie pewności siebie, odwrócenie uwagi);
- analizowanie – przedstawienie swojej interpretacji słów mówcy;
- ocenianie – wartościowanie słów, zachowania, myśli nadawcy;
- doradzanie – przedstawianie własnych propozycji, np. rozwiązania danego problemu (Adler, Rosenfeld, Proctor II 2021: 226–241; McKay, Davis, Fanning 2005: 24–25).

Natomiast Jacek Warchała, analizując dialog potoczny, wymienia następujące typy językowych reakcji:

² Tłumaczenie własne.

³ Warto zaznaczyć, że nadawanie komunikatu zwrotnego traktuje się jako ostatni etap słuchania wypowiedzi (por. Adler, Rosenfeld, Proctor II 2021: 222–226; Morreale, Spitzberg, Barge 2007: 209–210; Kline 2008: 15–27).

- reakcje uzupełnienia – dopełnienie wiedzy wspólnej o te elementy, które należą do świata nadawcy, a nie należą do świata odbiorcy w chwili postawienia pytania;
- reakcje rozstrzygnięcia – funkcjonują jako potwierdzenie lub zaprzeczenie treści informacji zawartej w inicjacji;
- reakcje zestawienia – odbiorca zestawia sądy o przedmiotach i stanach rzeczy nadawcy z sądami o przedmiotach i stanach rzeczy należnych do jego świata, typowe sygnały językowe dla reakcji zestawienia to zaimek *Ja...*, *A ja...*;
- reakcje rozwinięcia – mają charakter dłuższych wypowiedzi narracyjnych bądź opisowych, często implikowane są przez metatekstowe sygnały narracji, typu *opowiedz o...*; *powiedz o tym*;
- Coda – spełnia w dialogu funkcje metatekstowe, za pomocą sygnałów leksykalnych: *no tak, tak, no, aha* itp. (Warchala 1991: 86–98).

Słuchacz może skorzystać z wielu reakcji zwrotnych, nie tylko werbalnych, ale także pozawerbalnych⁴. Aby poprawnie, efektywnie i etycznie zareagować na usłyszaną wypowiedź, musi on mieć odpowiednią wiedzę. Jak zauważa Dale Carnegie:

Samo słuchanie jednak nie wystarczy. Nie chodzi bowiem o to, by siedzieć i pasywnie odpowiadać: „Aha”, „Uhm”, „I jak się z tym czujesz?”, jednocześnie przygotowując już własną wypowiedź. Trzeba wiedzieć, jakie pytania okażą się właściwe w danej sytuacji, jak słuchać skutecznie i jak postępować, kiedy już zrozumiesz postawę swojego rozmówcy. Chodzi o to, by naprawdę wejść w jego rzeczywistość i zobaczyć świat z jego perspektywy (Carnegie 2021: 12–13).

Umiejętne reagowanie na wypowiedzi wymaga od słuchacza nie tylko przyjęcia perspektywy nadawcy, ale także wiedzy o typach reakcji zwrotnych, ich funkcjach, celach i efektach komunikacyjnych, a więc ogromnej świadomości komunikacyjnej. Ponadto, jak twierdzą Sherwyn Morreale, Brian Spitzberg i Kevin Barge, na kompetentne reagowanie, oprócz wiedzy, wpływ mają:

- motywacja – słuchacz powinien być zmotywowany do tego, żeby okazywać zainteresowanie, szacunek mówcy i jego wypowiedzi; unikać nieporozumień przez wyjaśnianie i doprecyzowanie usłyszanych treści;
- umiejętności – słuchacz powinien posiadać umiejętność identyfikowania i zapamiętywania ważnych treści, wyjaśniania znaczenia przez zadawanie

⁴ Reagowanie pozawerbalne może odbywać się za pośrednictwem kodów: parajęzykowego (prozodycznego: akcentu, intonacji; paraprozodycznego: tonu głosu, brzmienia, tempa mówienia) oraz niejęzykowego: mimicznego, gestowego, wzrokowego, dotykowego (zob. Kaczmarek 1998: 15).

pytań, parafrazowania usłyszanych informacji oraz kontrolowania przerwy w rozmowie (Morreale, Spitzberg, Barge 2007: 227).

Wydaje się, że reagowanie na wypowiedzi nie jest zatem naturalną zdolnością, a umiejętnością, którą należy doskonalić, aby stać się kompetentnym słuchaczem i dzięki temu aktywnie i efektywnie uczestniczyć w komunikacji z drugim człowiekiem.

W polskiej szkole to m.in. na lekcjach języka polskiego powinno się rozwijać u uczniów umiejętność reagowania na wypowiedzi, skoro uznaje się, że jednym z celów edukacji polonistycznej w szkole podstawowej⁵ jest doskonalenie „umiejętności porozumiewania się (słuchania, czytania, mówienia i pisanie) w różnych sytuacjach oficjalnych i nieoficjalnych [...]” (PP 2017). W dokumencie programowym można odnaleźć kilka zapisów dotyczących konieczności kształcenia umiejętności nadawania komunikatu zwrotnego (tab. 1.).

Tabela 1. Zapisy dotyczące umiejętności reagowania na wypowiedzi w Podstawie programowej języka polskiego z 2017 r.^a

Klasy	Cele kształcenia – uczeń:
I–III	1.1.1) [...] okazuje szacunek wypowiadającej się osobie; 1.1.2) [...] zadaje pytania w sytuacji braku rozumienia lub braku pewności zrozumienia słuchanej wypowiedzi; 1.1.5) słucha i czeka na swoją kolej, panuje nad chęcią nagłego wypowiadania się, szczególnie w momencie wskazywania tej potrzeby przez drugą osobę;
VII–VIII	III.1.7) zgadza się z cudzymi poglądami lub polemizuje z nimi, rzeczowo uzasadnia własne zdanie.

^aW tabeli podaje się oryginalne odniesienia do zapisów podstawy programowej.
Źródło: opracowanie własne na podstawie PP 2017.

Jak wynika z tabeli 1., najwięcej uwagi poświęca się rozwojowi umiejętności słuchania na I etapie edukacyjnym (w klasach I–III). Uczniowie przygotowani są do uczestnictwa w dialogu: kształci się ich postawy oraz doskonalą podstawową reakcję zwrotną, a mianowicie – zadawanie pytań. W klasach IV–VI nie pracuje się nad reagowaniem na wypowiedzi⁶, powraca się do rozwoju tej sprawności dopiero w klasach VII–VIII – uczniowie doskonalą ocenianie bądź analizowanie usłyszanych treści.

⁵ W Podstawie programowej języka polskiego z 2018 r. dla szkoły ponadpodstawowej nie ma zapisów dotyczących kształcenia umiejętności słuchania, a co za tym idzie – reagowania na usłyszanej wypowiedzi.

⁶ Nie wiadomo, dlaczego zrezygnowano z kształcenia umiejętności reagowania na wypowiedzi w klasach IV–VI. Wydaje się to nieuzasadnione.

Zapisy Podstawy programowej nie są zadowalające. Za jej pośrednictwem nie obliguje się nauczycieli do zapoznania uczniów z różnymi typami reakcji, ich celami, funkcjami i efektami komunikacyjnymi, a także do stwarzania wielu okazji do doskonalenia nadawania informacji zwrotnych. Analizując zapisy Podstawy programowej, trudno ponadto rozstrzygnąć, czy lekcje językowe mogą motywować uczniów do aktywnej i efektywnej komunikacji z drugim człowiekiem⁷. Wydaje się, że nieprzywiązywanie wagi do kształcenia reagowania na wypowiedzi w dokumencie ministerialnym wynika z przekonania, że umiejętność słuchania, a co za tym idzie – nadawanie komunikatu zwrotnego jest naturalną zdolnością człowieka, nabywaną w okresie socjalizacji, więc nie ma konieczności doskonalenia tej sprawności w sytuacji lekcyjnej.

Cele i założenia badawcze

Aby poznać poziom umiejętności reagowania na wypowiedzi uczniów, przeprowadzono badania empiryczne wśród dwóch grup badawczych: czwartoklasistów i ósmoklasistów ośmiu szkół podstawowych na Opolszczyźnie. W badaniu wzięło udział 190 uczniów klas IV i 159 – klas VIII. Narzędziem badawczym był test słuchania w języku polskim jako ojczystym, który składał się z nagrania wywiadu oraz zadań sprawdzających m.in. poziom umiejętności reagowania na wypowiedzi⁸. W badaniu wykorzystano wywiad, ponieważ przypomina on rozmowę, a więc podstawowy gatunek mówiony. Jednak w stworzonej sytuacji testowej uczniowie nie uczestniczyli w rozmowie, lecz przyjęli rolę słuchaczy żywej interakcji. Dla czwartoklasistów wybrano trzy fragmenty wywiadu z Markiem Kamińskim, w którym autor opowiadał o wpływie książek na jego życie, w tym na podróże⁹. Natomiast ósmoklasiści słuchali fragmentu audiokonferencji, który zatytułowano *Zdobądź swój Everest*. W audiokonferencji wzięli udział Leszek Cichy i Marek Kamiński.

⁷ Aby ocenić efektywność kształcenia umiejętności reagowania na wypowiedzi, należałoby poddać analizie również wybrane programy nauczania i podręczniki, a także lekcje języka polskiego.

⁸ W niniejszym artykule przedstawiam jedynie fragment wyników badań poświęconych umiejętności słuchania w języku polskim jako ojczystym. Całościowe wyniki badań zob. Chyb 2021.

⁹ Wywiad został zorganizowany przez wydawnictwo Nowa Sowa, <<https://youtu.be/JTkQEFL0atQ>; <https://youtu.be/Sp7aPEInlI4>; <https://youtu.be/Fqjsn8evGYc>>, dostęp: 13.10.2022.

Podróżnicy poruszali w wywiadzie problem przeciętności w życiu człowieka i mówili o potrzebie samorealizacji¹⁰.

W każdym teście za pomocą dwóch zadań sprawdzano umiejętność reagowania na komunikaty. Jedno z nich miało charakter zamknięty (wykorzystano technikę dobierania) i służyło weryfikacji umiejętności doboru możliwej reakcji słuchacza do fragmentu wypowiedzi. Natomiast drugie zadanie było zadaniem otwartym, sprawdzało umiejętność nakłaniania nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi (za pomocą pytania). Uznano, że dobór reakcji do wypowiedzi oraz zadanie odpowiedniego pytania są elementarnymi umiejętnościami nadawczymi w procesie słuchania, które powinny zostać opanowane przez uczniów szkół podstawowych. Oba zadania punktowano systemem 0–1 – jeden punkt świadczył o tym, że uczeń opanował daną umiejętność, natomiast 0 – że jej nie opanował (zadanie zostało błędnie rozwiązane bądź opuszczone przez badanego). Założono, że ósmoklasiści odznaczają się wyższym poziomem kompetencji poznawczych (por. Harwas-Napierała, Trempała 2014), dlatego ich zadania testowe oraz skorelowane z nimi teksty były bardziej wymagające niż dla czwartoklasistów. Uczniowie rozwiązywali zadania testowe po jednokrotnym wysłuchaniu nagrań, uznano bowiem, że w naturalnych warunkach komunikacyjnych odbiorca słucha tekstu najczęściej raz¹¹.

Ponieważ grupy badawcze cechowały się znaczną dysproporcją w zakresie liczebności, a także dlatego, że były to (według mojej wiedzy) pierwsze badania w Polsce sprawdzające poziom reagowania na komunikaty mówione w języku polskim jako ojczystym, a wykorzystane narzędzie badawcze wymaga jeszcze ulepszenia (nie podlegało standaryzacji i składało się wyłącznie z dwóch zadań sprawdzających badaną kompetencję), uzyskane i przedstawione w niniejszym artykule wyniki badań należy traktować wyłącznie jako hipotezę badawczą, możliwą do weryfikacji za pomocą innych zadań testowych wśród liczniejszych grup badawczych¹².

¹⁰ <<https://youtu.be/chMfJ7g7cZk>>, dostęp: 13.10.2022. Czas nagrania: 6:15.

¹¹ Wyjątek stanowią teksty zdigitalizowane, które mogą być odtwarzane wielokrotnie.

¹² W badaniu nie wzięto pod uwagę determinantu płci, ponieważ autorkę interesował jedynie ogólny poziom umiejętności reagowania na wypowiedzi uczniów szkoły podstawowej. Warto w przyszłości sprawdzić, jak z nadawaniem komunikatów zwrotnych (czy też z umiejętnością słuchania) radzą sobie przedstawiciele różnych płci.

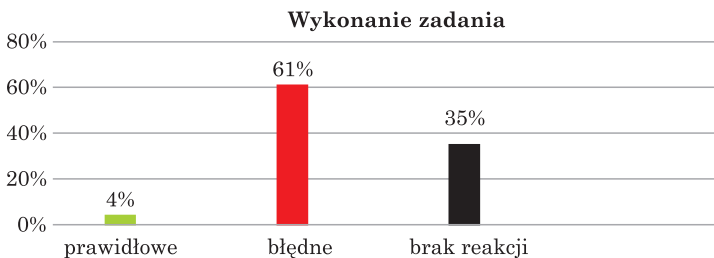
Dobór możliwej reakcji słuchacza do fragmentu wypowiedzi

Uzyskane wyniki badań pozwalają stwierdzić, że dobór możliwej reakcji słuchacza do fragmentu wypowiedzi sprawia czwartoklasistom dużą trudność¹³. Zadanie zostało wykonane poprawnie jedynie przez 4% (8) czwartoklasistów¹⁴ (wykres 1.).

Wykres 1. Dobór możliwej reakcji słuchacza do fragmentu wypowiedzi – kl. IV^a

W jaki sposób słuchacz wywiadu mógłby zareagować na słowa podróżnika? Dobierz pasującą reakcję do każdej wypowiedzi Marka Kamińskiego. Uwaga! Jedna reakcja nie pasuje do żadnej wypowiedzi.

- A) Rzeczywiście to było trudne zadanie. Jestem pod ogromnym wrażeniem!
 B) Może rzeczywiście podróżowanie nie jest tak proste i przyjemne, jakby się mogło wydawać.
 C) To niezwykle, jak lektury mogą zmienić nasze życie.
 D) Zawsze mi się wydawało, że tylko dalekie podróże mają znaczenie, ale rzeczywiście...
 Ma Pan rację.

^aW prezentacji uzyskanych wyników badań wykorzystuję autorskie wykresy i tabele. Dalej rezygnuję z podawania źródła.

Źródło: opracowanie własne.

Czwartoklasiści do każdego fragmentu wywiadu mieli dopasować jedną możliwą reakcję słuchacza, jedna odpowiedź (B) nie pasowała do żadnego fragmentu i pełniła funkcję dystraktora. Aby uzyskać punkt, należało do każdego fragmentu wypowiedzi dopasować jedną poprawną reakcję, tj.:

- fragment 1. – reakcja C „To niezwykle, jak lektury mogą zmienić nasze życie”:

Ale tak bezpośrednio to myślę, że do podróżowania skłoniły mnie książki, książki, które czytałem w dzieciństwie: pamiętniki Amundsena, Scotta, Shackletona, książki Juliusza Verne, kom... „Tytus, Romek i A’Tomek”. Jakby moja wyobraźnia... podążała

¹³ Interpretacja wskaźników łatwości zadania jest zgodna z założeniami Bolesława Niemierki (Niemierko 1999: 154).

¹⁴ W niniejszym artykule najpierw podaję procent uczniów (lub odpowiedzi), a następnie ich liczbę.

za bohaterami tych książek, myślałem o tym, żeby tak jak oni być na biegunie północnym, być biegunie południowym, wejść na Mount Everest, przepłynąć... przepłynąć Ocean Atlantycki, przepłynąć Pacyfik, opłynąć jak Leonid Teliga świat dokoła. Tak że, myślę, że to książki właśnie skłoniły mnie do podróżowania i po prostu chciałem, żeby w moim życiu było tak jak w książkach¹⁵.

- fragment 2. – reakcja A „Rzeczywiście to było trudne zadanie. Jestem pod ogromnym wrażeniem!”:

Moja najtrudniejsza podróż życia, myślę, że... że to były dwie takie podróże. Jedna podróż to była wyprawa z Jaśkiem Melą na obydwie bieguny ziemi, kiedy byłem odpowiedzialny właśnie nie za swoje życie, ale też za... za życie młodego, młodego człowieka, który, który stracił swojego brata, który był nadzieją też rodziców, a który uległ wypadkowi, w tym wypadku stracił rękę i nogę, i myślę, że odpowiedzialność właśnie za Jaska to była rzeczywiście, to był chyba taki najtrudniejszy ciężar, który dane było mi nieść podczas wypraw. Ale też jakby drugi biegun, wyprawa z Polą przez Polskę, kiedy też Pola miała 1,5 roku i razem z Polą przemierzaliśmy wzdłuż Wisły całą Polskę [...].

- fragment 3. – reakcja D „Zawsze mi się wydawało, że tylko dalekie podróże mają znaczenie, ale rzeczywiście... Ma Pan rację”:

Staram się podążać jakby za intuicją dzieci i w naszym przypadku te podróże często zaczynają się od tego, co jest najbliżej nas. To znaczy spacer, z Orłowa do Gdyni na przykład. To są dla nas czasami takie miniwyprawy czy podróże rowerem [...]. Jeśli chodzi o nasze podróże, to, to najczęściej właśnie to są, to są spacer, to są podróże rowerem, to są podróże do Łeby właśnie, do, do miejsc, które są gdzieś blisko.

Przytoczone fragmenty tekstu potwierdzają, że każda reakcja miała swoje uzasadnienie w tekście. W przypadku pierwszego fragmentu 28% (53) czwartoklasistów dopasowało do niego odpowiedź A: „Rzeczywiście to było trudne zadanie. Jestem pod ogromnym wrażeniem!”, choć w tekście nie ma ani jednej przesłanki mówiącej o jakiegokolwiek trudności. Być może uczniowie uznali, że podążanie za bohaterami lektur i próba życia w podobny sposób mogła sprawić podróżnikowi problemy, jednak to już jest nadinterpretacja i wnioski wychodzące poza tekst. Natomiast do drugiego fragmentu czwartoklasiści najczęściej (25%, 48) wybierali reakcję C: „To niezwykle, jak lektury mogą zmienić nasze życie”, mimo że we fragmencie drugim nie było mowy o lekturach. Przypuszczalnie uczniowie doszli do wniosku, że Jasiek Mela po wypadku dzięki książkom zyskał motywację do zdobycia biegunów Ziemi, choć podobnie jak w poprzednim przypadku, nie wynika to z tekstu. Z kolei trzeciemu fragmentowi najwięcej osób przypisało odpowiedź A (21%, 40): „Rzeczywiście to było trudne zadanie. Jestem

¹⁵ Źródło fragmentów transkrypcji nagrania dla klasy IV: opracowanie własne na podstawie <<https://youtu.be/JTkQEFL0atQ>>; <<https://youtu.be/Sp7aPEInII4>>; <<https://youtu.be/Fqjsn8evGYc>>, dostęp: 13.10.2022.

pod ogromnym wrażeniem!”. Najprawdopodobniej czwartoklasiści uznali, że wyprawy z dzieckiem są wyzwaniem i można być pod wrażeniem, w jaki sposób podróżnik spędza czas z córką.

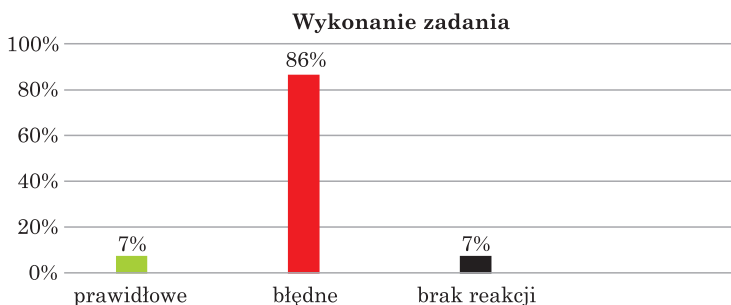
Wykonując to zadanie, 8% (15) osób popełniło jeden błąd, 19% (36) uczniów – dwa błędy, a 34% (65) czwartoklasistów – trzy błędy, natomiast 35% (66) badanych nie podjęło się w ogóle wykonania tego zadania. Można zatem uznać, że sprawiło im ono ogromną trudność.

Ósmoklasiści również nie poradzili sobie z doborem możliwej reakcji słuchacza do fragmentu wypowiedzi. Zadanie okazało się dla nich bardzo trudne, poprawnie rozwiązało je tylko 7% (11) badanych (wykres 2.).

Wykres 2. Dobór możliwej reakcji słuchacza do fragmentu wypowiedzi – klasa VIII

W jaki sposób słuchacz wywiadu mógłby zareagować na słowa podróżników? Dobierz po 2 możliwe reakcje do wypowiedzi Leszka Cichego i Marka Kamińskiego. Uwaga! Dwie reakcje nie pasują do żadnej wypowiedzi.

- A) Ta koncepcja wydaje się trochę niejasna. Doświadczenie i praktyka zawsze zwiększają efektywność naszych działań.
 B) A jak Pan myśli, dlaczego nie wszyscy ludzie cieszą się ze swoich osiągnięć, są wiecznie nieszczęśliwi?
 C) Uważa Pan, że nie wszyscy są wartościowymi ludźmi?
 D) Rzeczywiście porównywanie swoich uczuć z innymi pozwala zrozumieć, co Pan wtedy czuł.
 E) Tu muszę się z Panem zgodzić, nie wszyscy są w stanie osiągnąć wiele w życiu.
 F) Pamięta Pan, w którym utworze padło takie zdanie? Może jego znaczenie nie jest uniwersalne, zależy od kontekstu.

Ósmoklasiści spośród sześciu możliwych reakcji mieli dopasować po dwie do wypowiedzi Leszka Cichego i Marka Kamińskiego, a także wyeliminować dwa dystraktory. Uczeń uzyskiwał punkt, jeśli wykonał całe zadanie prawidłowo:

LESZEK CICHY:

- reakcja D „Rzeczywiście porównywanie swoich uczuć z innymi pozwala zrozumieć, co Pan wtedy czuł”:

Może... bardzo często, podpisując książkę, czy jakieś wydając autografy, i ktoś... albo pytam, pytają mnie często na moich spotkaniach i dziennikarze, ale i zarówno publiczność: „Jak to było na Evereście, co Pan czuł, na wierzchołku?” No i ja, oczywiście, trudno mi opisywać, chociaż jest to do opisanego, co czułem, ale próbuję to sprowadzić do zrozumienia przez tę osobę pytającą i mówię:

– A czy ma Pan/Pani jakieś takie ogromne marzenie?

– No tak, mam, mam.

– No to, co Pan/Pani czuje czy będzie czuć, jak się takie marzenie spełnia?

Czyli to jest bardzo, wbrew pozorom, dostępne każdemu, a bardzo często koledzy czy to chyba Wanda Rutkiewicz wymyśliła to, jak się podpisywała, to wpisywała, że każdemu jego Everest, tak? Niech każdy osiągnie swój Everest. To nie musi być wcale góra¹⁶.

- reakcja A „Ta koncepcja wydaje się trochę niejasna. Doświadczenie i praktyka zawsze zwiększają efektywność naszych działań”:

Kiedyś czytałem niesamowitą teorię, z jakich powodów już tam opisywał pod koniec już parenaś... kilkanaście lat temu, że wszechświat jest pewną matrycą. Pewną matrycą i co, jakieś doświadczenia, potwierdzenia w doświadczeniach, jeżeli jakieś zjawisko się powt... raz wydarzy, to ono znacznie łatwiej się powtarza. Choćby na przykład naukowcy próbują zsyntezować jakąś substancję czy odkryć nowy, nowy pierwiastek. I okazuje się, że powtórzenie tego jest znacznie prostsze.

MAREK KAMIŃSKI:

- reakcja B „A jak Pan myśli, dlaczego nie wszyscy ludzie cieszą się ze swoich osiągnięć, są wiecznie nieszczęśliwi?”:

Że jak właśnie pisała Wanda Rutkiewicz, nie chodzi o to jakby, co, kto osiągnął w zewnętrznym świecie, bo nieraz ludzie osiągają wielkie rzeczy w wewnętrznym, zewnętrznym świecie i są bardzo nieszczęśliwi wewnątrz. Ważniejsze jest to, co osiągamy, osiągamy po prostu wewnątrz.

- reakcja F „Pamięta Pan, w którym utworze padło takie zdanie? Może jego znaczenie nie jest uniwersalne, zależy od kontekstu”:

Mi jest bliskie takie zdanie z Szekspira, z Szekspira chyba: „Choćbym był zamknięty w skorupce orzecha i tak będę władcą nieskończonych przestrzeni”, także bardziej jest mi bliskie, bardziej jest mi bliski ten świat wew... wewnętrzny niż zewnętrzny.

Reakcje należało więc dopasować do konkretnych informacji pojawiających się w wywiadzie. Dwie z nich, a mianowicie: C) „Uważa Pan, że nie wszyscy są wartościowymi ludźmi?” i E) „Tu muszę się z Panem zgodzić, nie wszyscy są w stanie osiągnąć wiele w życiu”, pełniły funkcję dystraktorów i należało je wyeliminować, nie pasowały do treści tekstu. Ósmoklasiści nie poradzili sobie z eliminacją błędnych reakcji; 57% (90) badanych wybrało odpowiedź C jako pasującą do treści wywiadu, z czego 28% (44) osób dopasowa-

¹⁶ Źródło fragmentów transkrypcji nagrania dla klasy VIII: opracowanie własne na podstawie <<https://youtu.be/chMfJ7g7cZk>>, dostęp: 13.10.2022.

wało tę reakcję do wypowiedzi Leszka Cichego, a 29% (46) – do wypowiedzi Marka Kamińskiego. Z kolei odpowiedź E została wybrana przez 42% (66) ósmoklasistów, z czego 17% (27) badanych stwierdziło, że pasuje ona do słów Cichego, a 25% (39) uznało, że odnosi się do wypowiedzi Kamińskiego. Tak więc około połowa badanych nie potrafiła wyeliminować dystraktorów, wybierała reakcje niepasujące do słuchanych wypowiedzi.

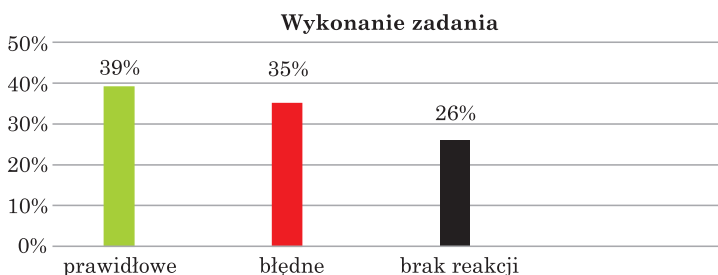
Poprawne dwie reakcje do słów Leszka Cichego zostały wybrane przez 16% (25) osób, natomiast do wypowiedzi Kamińskiego przez 7% (11) badanych, tak więc 9% (14) ósmoklasistów, którzy rozwiązali pierwszą część zadania (poprawnie dopasowali reakcję do słów Cichego), w drugiej jego części popełnili minimum jeden błąd. Łącznie 86% (137) badanych nie było w stanie bezbłędnie dopasować czterech reakcji do wypowiedzi podróżników.

Nakłanianie nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi

Nakłanianie nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi okazało się umiarkowanie trudne dla badanych czwartoklasistów. Zadanie testowe zostało poprawnie wykonane przez 39% (74) badanych (wykres 3.).

Wykres 3. Nakłanianie nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi – kl. IV

Wyobraź sobie, że jesteś słuchaczem wywiadu z Markiem Kamińskim. Zainteresowała Cię jedna wypowiedź podróżnika i chciał(a)byś, żeby podróżnik więcej powiedział na ten temat. Poproś Marka Kamińskiego o rozwinięcie wypowiedzi. Zadaż mu jedno pytanie.

Aby uzyskać punkt, wystarczyło zadać jedno pytanie podróżnikowi, które nakłoniłoby go do rozwinięcia jednego wątku swojej wypowiedzi. Pytanie musiało odwoływać się do informacji przekazanej przez Kamińskiego. Czwartoklasiści zadawali pytania dotyczące następujących fragmentów wywiadu:

- podróży Kamińskiego (29%, 55 uczniów), np.:

Nigdy się nie nudziłeś na podróżach?¹⁷
 Ile odbyłeś podróży? Czy możesz rozwinąć swoją wypowiedź?
 Kiedy zacząłeś podróżować po świecie?

- dziecka podróżnika (5%, 9), np.:

Czy chce pan cały czas podróżować z córką?
 Czy będzie więcej podróżował z swoimi dziećmi?
 Czy Pan miał tylko jedną córkę?

- książek (3%, 6), np.:

Ile pan w swoim życiu przeczytał lektur?
 Czy musiał pan przeczytać dużo książek aby chcieć podróżować?
 Czy chce Pan powiedzieć że czytanie lektur może zmienić nasze życie?

- Jaśka Meli (2%, 5), np.:

Jak zapoznał się pan z Janem Mądelą?
 Jakie to jest wrażenie kiedy ma się na oku kogoś niepełnosprawnego i w tym samym momencie jest się na Biegunie?
 Jak poznał pan Jaśka?

Pozostali badani nie poradzili sobie z tym zadaniem; 26% (50) uczniów nie podjęło się w ogóle jego wykonania: czwartoklasiści nie wiedzieli, jakie pytanie mogliby zadać podróżnikowi bądź nie mieli już siły na rozwiązanie zadania. Natomiast 35% (66) badanych błędnie je rozwiązało. Pytania tych uczniów nie mogły zostać uznane za poprawne z następujących powodów:

- pytanie odnosiło się do informacji niepojawiającej się w tekście i nie nakłaniało do rozwinięcia wypowiedzi (27%, 51 badanych), np.:

Ile ma pan lat?
 Hej Marku mam na imie brajan pojedziesz do Austri?
 Drogi Marku Kamiński chciałam by cie zapytać ile lat uczysz w szkole?

- pytanie było zbyt ogólne, uczeń nie napisał, jaki wątek ma zostać rozwinięty przez Kamińskiego (4%, 7), np.:

Czy mógł by pan powiedzieć o tym więcej?
 Marku czy powiedział byś o tym troche więcej?
 Czy pan chce powiedzieć coś więcej?

- pytanie było niezgodne z poleceniem, stanowiło naturalną reakcję słuchacza na wypowiedź (4%, 7), np.:

Czemu mówisz tak niewyraźnie?
 Czemu tak dziwnie było Cię słyhać?
 Dlaczego nie mówiłeś wyraźnie?

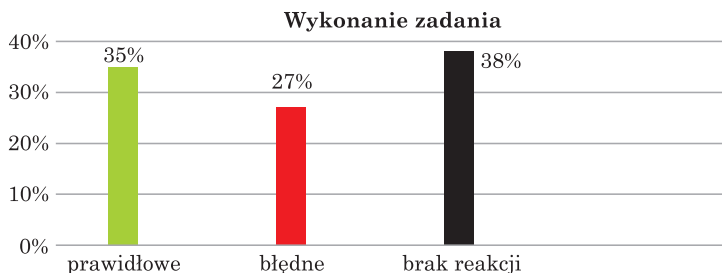
¹⁷ Język odpowiedzi uczniowskich, cytowanych w niniejszym artykule, jest zgodny z oryginałem.

Wśród nieprawidłowych odpowiedzi przeważają te, które nie były zgodne z poleceniem: uczniowie zadawali pytania o nowe informacje, a nie takie, które zachęciłyby interlokutora do rozwinięcia swojej wypowiedzi, do dopełnienia podanych już informacji. Pytania ogólne pozornie realizowały polecenie: badani formułowali prośbę w formie pytania, lecz postawione pytanie nie konkretyzowało wątku poruszanego w wywiadzie. Natomiast ostatnia grupa pytań jest świadectwem naturalnej reakcji uczniów na wypowiedź: wymowa Kamińskiego była dla nich nie do zaakceptowania, stąd też zadawali oni pytania o przyczynę złej artykulacji podróżnika, co jednak nie spełniało wymogów zadania.

Nakłanianie nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi również dla ósmoklasistów okazało się średnio trudne. Zadanie zostało poprawnie rozwiązane przez 35% (56) badanych (wykres 4.).

Wykres 4. Nakłanianie nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi – klasa VIII

Wyobraź sobie, że jesteś słuchaczem audycji radiowej, w której biorą udział Leszek Cichy i Marek Kamiński. Zainteresowała Cię jedna wypowiedź każdego podróżnika i chciał(a)byś, żeby powiedzieli więcej na ten temat. Poproś Leszka Cichego i Marka Kamińskiego o rozwinięcie ich wypowiedzi. Zadaj im po jednym pytaniu.

Aby uzyskać punkt, ósmoklasiści musieli zadać dwa poprawne pytania, po jednym każdemu podróżnikowi. Za poprawne uznawano pytania odwołujące się do informacji przekazanych przez podróżników, tj.:

LESZEK CICHY:

- Mount Everestu (21%, 34 uczniów), np.:

Czy mógłby pan opowiedzieć coś więcej o swojej wyprawie na Everest?
 Jak ważnym odczuciem w Pana życiu było wejście na Mount Everest?
 Czy każdy jest w stanie pokonać, zdobyć swój Mount Everest?

- realizacji marzeń (14%, 22), np.:

Czy strach i go przełamanie pomaga w osiągnięciu celu?
 Czy warto jest dążyć do spełnienia naszych marzeń?
 Panie Leszku, a co z ludźmi bojącymi się mówić o swoich marzeniach?

- teorii świata jako matrycy (5%, 8), np.:

W jakim sensie wszechświat jest matrycą?
Co sprawiło, że zaczął pan postrzegać świat jako matrycę?
Jak świat jest matrycą?

MAREK KAMIŃSKI:

- życia wewnętrznego i/lub zewnętrznego (23%, 37), np.:

Czy naprawdę uważa pan, że ludzie mogą mieć bogatą duszę ale być nikim i od-
wrotnie?
Jak odkryć swój wewnętrzny świat i pozbyć się przeciętności?
Co to znaczy być nikim wewnątrz, a być kimś w zewnątrz?

- realizacji celów (9%, 15), np.:

Czy pan też tak uważa, że warto spełniać swoje marzenia?
Czy życie bez celów nie ma sensu?
Co zrobić by być szczęśliwym?

- słów Szekspira (4%, 6), np.:

Rozwinąłby pan swoją wypowiedź o porównaniu dzieł Szekspira do realnego świata?
Czy przeczytałeś wszystkie książki Szekspira?
W którym utworze było porównanie do orzecha?

- przeciętności/ ludzi przeciętnych (3%, 5), np.:

Czy przeciętność wpływa negatywnie na nasze życie?
Czy ma Pan jakieś przykłady ludzi „przeciętnych”?
Dlaczego uważa Pan, że przeciętność ma swoje plusy?

Aż 38% (60) badanych nie podjęło się wykonania zadania, uznając je za trudne bądź nie miało już siły na jego rozwiązanie. Z kolei 27% (43) nie poradziło sobie z zadaniem, ponieważ zadało minimum jedno nieprawidłowe (niezgodne z tekstem) pytanie. Wśród błędnych propozycji znajdują się te, które nie odnosiły się do słuchanego tekstu (14%, 22 – Cichy; 13%, 21 – Kamiński), np.:

LESZEK CICHY:

Czy jest Pan szczęśliwy w życiu?
Jaki jest numer twojej karty kredytowej?
Czy lubi pan Filipa Chajzera? Niech pan rozwinie.

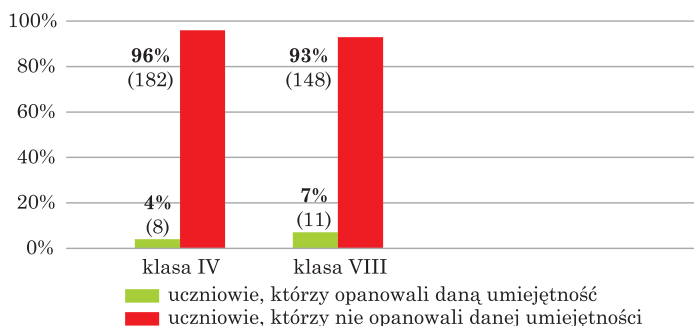
MAREK KAMIŃSKI:

Lubi Pan czytać książki?
Co pan czuje, gdy odpowiada pan na pytania w tak wielu wywiadach, czy to nie robi się już nudne?
Ile lat miał pan jak pan wchodził na góry?

Wnioski

Dla obu grup badawczych dobór możliwej reakcji słuchacza do fragmentu wypowiedzi okazał się bardzo trudny (wykres 5.).

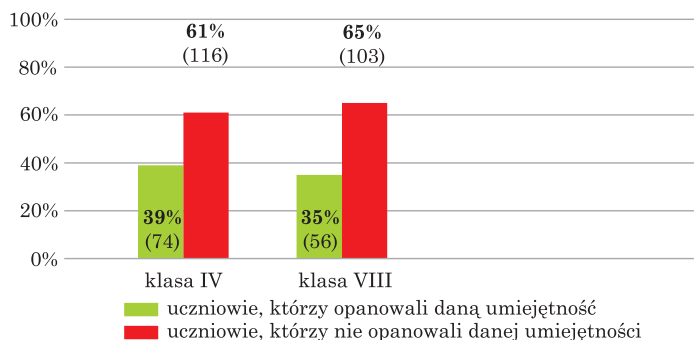
Wykres 5. Zadanie pierwsze: dobór możliwej reakcji słuchacza do fragmentu wypowiedzi – porównanie osiągnięć uczniów

Uczniowie szkół podstawowych nie są w stanie prawidłowo zareagować na tekst: dobierali reakcje często niezgodne ze słuchanymi wypowiedziami, co świadczyć może o ich niskim poziomie koncentracji na słuchanym tekście, braku umiejętności selekcji informacji, a także o niewystarczającym poziomie rozumienia tekstu na poziomie lokalnym¹⁸.

Obie grupy badawcze odznaczają się również niemal identycznym, umiarkowanie niskim, poziomem umiejętności nakłaniania nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi (wykres 6.).

Wykres 6. Zadanie drugie: nakłanianie nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi – porównanie osiągnięć uczniów

¹⁸ Poziom lokalny tekstu dotyczy pojedynczych słów, zdań, a także szczegółowych informacji zawartych w wypowiedzi. Natomiast poziom globalny obejmuje temat tekstu, jego sens, przesłanie, główną myśl, intencję.

Umiejętność nakłaniania nadawcy do uzupełnienia wypowiedzi nie została przez uczniów szkoły podstawowej opanowana w stopniu zadowalającym. Ponad połowa badanych nie była w stanie zadać odpowiedniego pytania nadawcy wypowiedzi. Warto ponadto zaznaczyć, że również jakość zadawanych pytań¹⁹ świadczy o uczniowskim poziomie umiejętności reagowania na wypowiedzi. Większość poprawnych pytań²⁰ zadanych przez uczniów to pytania o rozstrzygnięcie (54%, 40 – kl. IV; 56%, 72 – kl. VIII), wymagające zdawkowej odpowiedzi, a więc w niewielkim stopniu nakłaniały nadawcę do rozwinięcia wypowiedzi, doprecyzowania swoich myśli.

Mimo różnych trudności badani poradzi sobie z drugim zadaniem testowym o wiele lepiej niż z pierwszym, tzn. łatwiej im było samodzielnie zadać pytanie nadawcy wypowiedzi (zadanie drugie) niż dopasować reakcję do słuchanego fragmentu wywiadu (zadanie pierwsze). Może to wynikać z faktu, że zadanie drugie stwarzało bardziej naturalne warunki komunikacyjne niż zadanie pierwsze, a także z tego, że do wykonania zadania pierwszego konieczne było zrozumienie i zapamiętanie wypowiedzi zarówno na poziomie lokalnym, jak i globalnym. Z kolei do wykonania zadania drugiego uczeń musiał zapamiętać jedynie jedną wybraną przez siebie informację (w teście dla klasy IV) lub dwie informacje (w teście dla klasy VIII). Zatem zadanie zamknięte (pierwsze) okazało się bardziej wymagające pod względem poznawczym niż zadanie otwarte (drugie), świadczy o tym m.in. częsta nadinterpretacja słuchanych treści przez badanych. Ponadto lepszy wynik uzyskany w zadaniu drugim może wynikać z doświadczeń edukacyjnych uczniów, którzy uczestnicząc w różnego rodzaju lekcjach, przyjmujących formę dialogu, są przyzwyczajeni do aktywności typu: pytanie – odpowiedź (metody pogadanki heurystycznej).

Z przeprowadzonych badań wynika zatem, że jedynie około co piąty uczeń szkoły podstawowej radzi sobie z umiejętnością werbalnego reagowania na usłyszane wypowiedzi (tabela 2.). Średnie wyniki uczniów²¹ obu grup badawczych są zbliżone do siebie: nie obserwuje się wzrostu badanej kompetencji

Tabela 2. Średnie wyniki uczniów w zakresie reagowania na wypowiedzi

	Klasa IV	Klasa VIII
Średni wynik	22%	21%

¹⁹ W niniejszym artykule prezentuję jedynie ogólne wnioski dotyczące jakości zadawanych pytań. Planuję temu zagadnieniu poświęcić osobny artykuł.

²⁰ Łącznie odnotowano następującą liczbę pytań nakłaniających do uzupełnienia wypowiedzi: 74 – kl. IV, 130 – kl. VIII.

²¹ W tabeli prezentuję średnią poprawnych odpowiedzi.

wraz z wiekiem i większym doświadczeniem edukacyjnym badanych. Uzyskane wyniki świadczą, po pierwsze, o niskim poziomie umiejętności reagowania na wypowiedzi uczniów szkół podstawowych, po drugie, o braku kształcenia tej sprawności bądź nieefektywnym jej kształceniu na lekcjach języka polskiego²².

Jeżeli okazałyby się, po przeprowadzeniu powtórnych badań wykorzystujących ulepszone narzędzie badawcze, że większość uczniów nie radzi sobie z reagowaniem na komunikaty, a więc umiejętnością świadcząca o aktywnym i efektywnym słuchaniu, to można przyjąć, że absolwenci szkół podstawowych nie potrafią sprawnie uczestniczyć w dialogu, są jedynie pseudosłuchaczami, którzy albo nie przekazują nadawcy komunikatu zwrotnego, albo jedynie zadają mu pytania, nie wnosząc niczego do interakcji, w której uczestniczą.

Postulat przygotowania uczniów do uczestnictwa w dialogu nie jest niczym nowym, jest to główny cel edukacji polonistycznej. Warto więc go realizować także poprzez kształcenie umiejętności aktywnego i efektywnego słuchania²³, aby absolwenci szkół podstawowych byli przygotowani do autentycznej komunikacji z drugim człowiekiem.

Literatura

- Adler R.B., Rosenfeld L.B., Proctor II R.F. (2021): *Relacje interpersonalne. Proces porozumiewania się*. Przekład G. Skoczylas. Poznań.
- Brownell J. (2009): *Reagowanie na komunikaty*. [W:] *Mosty zamiast murów. Podręcznik komunikacji interpersonalnej*. Red. J. Stewart. Przekład P. Kostyło. Warszawa, s. 225–234.
- Carnegie D. (2021): *Słuchaj! Sztuka skutecznej komunikacji*. Przekład K. Rojek. Gliwice.
- Chyb M.U. (2021): *Efektywne słuchanie w języku polskim jako ojczystym – diagnoza i profilaktyka*. Niepublikowana praca doktorska napisana pod kierunkiem Jolanty Nocoń [dostępna w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Opolskiego].
- Dyduchowa A. (1989): *Metody kształcenia sprawności językowej uczniów*. Kraków.
- Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.) (2014): *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka życia człowieka*. Warszawa.
- Kaczmarek B.L.J. (1998): *Teoretyczne refleksje nad językiem i komunikowaniem się*. [W:] *O języku i komunikowaniu się*. Red. T. Rzepa. Szczecin, s. 9–22.
- Kline J.A. (2008): *Listening effectively*. Alabama.
- McKay M., Davis M., Fanning P. (2005): *Sztuka skutecznego porozumiewania się*. Przekład A. Błaż. Gdańsk.
- McNaughton D. i in. (2008): *Learning to listen. Teaching an active listening strategy to preserve education professionals*. „Topics in Early Childhood Special Education” 27, s. 223–231.
- Morreale S.P., Spitzberg B.H., Barge J.K. (2007): *Komunikacja między ludźmi. Motywacja, wiedza i umiejętności*. Przekład P. Izdebski, A. Jaworska, D. Kobylińska. Warszawa.

²² Tezę tę potwierdza również frakcja opuszczeń zadań testowych: średnio co trzeci czwartoklasista (30%) i blisko co czwarty ósmoklasista (23%) nie podjęli się wykonania zadań.

²³ Na potrzebę kształcenia umiejętności słuchania na lekcjach języka polskiego zwracało już uwagę w latach 80. i 90., zob. Dyduchowa 1989; Nagajowa 1995; Patrzalek 1997, 1998.

- Nagajowa M. (1995): *Jak uczyć języka polskiego w klasach 4–6. Poradnik metodyczny do podręczników „Słowo za słowem”, „Słowa zwykłe i niezwykłe”, „Słowa i świat”*. Warszawa.
- Niemierko B. (1999): *Pomiar wyników kształcenia*. Warszawa.
- Patrzalek T. (1997): *Dobre słuchanie*. „Polonistyka” 6, s. 364–370.
- Patrzalek T. (1998): *Dobre słuchanie*. „Polonistyka” 2, s. 90–96.
- Robertson K. (2005): *Active listening. More than just attention*. „Australian Family Physician” 12, s. 1053–1055.
- Warchala J. (1991): *Dialog potoczny a tekst*. Katowice.

Źródła internetowe

- PP (2017): *Podstawa programowa z komentarzem. Szkoła podstawowa. Język polski*, <<https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2018/03/podstawa-programowa-ksztalcenia-ogolnego-z-komentarzem.-szkola-podstawowa-jezyk-polski.pdf>>, dostęp: 07.10.2022.
- <<https://youtu.be/JTkQEFLOatQ>>, dostęp: 13.10.2022.
- <<https://youtu.be/Sp7aPEInII4>>, dostęp: 13.10.2022.
- <<https://youtu.be/Fqjsn8evGYc>>, dostęp: 13.10.2022.
- <<https://youtu.be/chMfJ7g7cZk>>, dostęp: 13.10.2022.

